

Arap Dilinde Levlâ Edatı ve Kur'an'daki Kullanımları

İsa HIZIROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat
İlmi Anabilim dalı

Assist. Prof., Batman University Faculty of Islamic Sciences, Department of Quran Reading and
Recitation

e-posta: isahiziroglu@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2426-1999

DOI: 10.34085/buifd.1262148

Öz

Arap dilinde birçok işleve sahip olan edatlardan biri de *levlâ*'dır. Hem isim cümlesine hem de fiil cümlesine dâhil olabildiği için geniş kullanım alanına sahip olan *levlâ*, Kur'an'da yaklaşık yetmiş yerde geçmektedir. Arap dilinde şart edatı olarak da kullanılabilen *levlânın* delalet ettiği anlamlar genel olarak imtinâiyye, tahdîd, tevbih şeklindedir. Bunların dışında bazı dilciler, *levlâ* edatının nefy ve istifham gibi manalara geldiğini de ifade etmektedir. *Levlânın* Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında ise genellikle dilcilerin görüşleri doğrultusunda *levlâya* bir anlam yüklendiği söylenebilir. Ancak bazı müfessirler, *levlâ* için belirtilen manaların ayetin doğru anlaşılmasında yetersiz kaldığına, anlatılmak istenen durumu tam olarak karşılamadığına işaret etmiş, buna bağlı olarak dilciler tarafından hiç gündeme getirilmeyen anlamları da ayetlerin tefsirinde kullanmışlardır. Bunun yanı sıra söz konusu edatın gramer yönüne de değinen müfessirler, şart edatına benzeyen *levlânın* cevabının takdim ya da tehir edilmesiyle ilgili farklı görüşler beyan etmişlerdir. Böylelikle cezmeden ya da cezmetmeyen şart edatların cevabının takdim edilme meselesine de açıklık getirerek bu konuda kilit rol oynamışlardır. Müfessirlerin yapmış oldukları yorumlar ile zaman zaman *levlâ* için vazedilmiş anlamların ve kullanımların dışına çıktıklarını söylemek mümkündür. Onların bu tarz yaklaşımlarından Arap dilinde kullanılan ve Kur'an ayetlerinde geçen *levlâ* edatının manaları ve kullanımları arasında çelişki olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada *levlâ* edatının delalet ettiği manalar incelenmekte ve çelişki gibi görünen noktalara çözüm aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Harf, Edat, Levlâ Edatı

The Preposition Levla In The Arabic Language And Its Uses In The Qur'an

Abstract

One of the prepositions that have many functions in the Arabic language is *levlâ*. *Levlâ*, which can be used in a wide area as it can be included in both noun phrases and verb phrases, is mentioned in about seventy places in the Qur'an. The meanings denoted by *levlâ*, which can also be used as a conditional preposition in the Arabic language, are generally in the form of imtinâiyye, tahdîd, tawbih. Apart from these, meanings such as nefy and istifham, which most linguists do not accept, are also mentioned among the meanings of the preposition *levla*. When we look at the uses of *levlâ* in the Qur'an, it can be said that a meaning is attributed to *levlâ* in line with the views of linguists. However, some commentators pointed out that the meanings for *levlâ* were insufficient for the correct understanding of the verse and did not fully meet the desired situation, and accordingly they used the meanings that were never brought up by the linguists in the interpretation of the verses. In addition, the commentators who dealt with the grammatical aspect of the preposition in question expressed different opinions about the presentation or deferral of the answer of the *levla*, which is similar to the condition preposition. Thus, they played a key

role in this issue by clarifying the issue of presenting the answer of the conditional prepositions that attract or not attract. It is possible to say that with the interpretations made by the commentators, they sometimes go beyond the meanings and uses of *levlâ*. From their approach, it is understood that there is a contradiction between the meanings and uses of the preposition *levla*, which is used in the Arabic language and used in the verses of the Qur'an. In this study, the meanings denoted by the preposition *levlâ* are examined and solutions are sought for the points that seem like contradictions.

Keywords: Arabic Language, Letter, Preposition, Levla Preposition

Giriş

Arap dilinde kelime; isim, fiil, harf olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan kelamın oluşmasını sağlayan, isim ve fiillerdir. Kelam minimum düzeyde iki isimden veya bir fiil ve isimden oluşabilmektedir. Harflerin cümle içerisindeki fonksiyonu ise fiil ve isimler arasındaki irtibatı sağlamak ve taşıdıkları anlamlar ile kelamın daha belîğ olmasına katkı sunmaktır. Tek başına bir anlam ifade etmeyen harfler, isim ve fiillerle birlikte kullanıldığında bir manaya delalet etmesi bakımından hurûfü'l-meânî (mana harfleri), kullanıldığı cümle içerisinde isimleri fiillere bağlaması açısından hurûfü'r-rabt (bağlaç) ya da edavât (edatlar) olarak isimlendirilmektedir. Arap dilinde harfler önemli bir yere sahiptir. Zira derin manalar, belagata dair nükteler, üslub ile ilgili incelikler harfler sayesinde elde edilmektedir. Nahiv âlimleri bu harflerin amelleri üzerinde yoğunlaşırken belagat âlimleri ise aslî ve fer'î manaları üzerinde durarak ayetlerde doğru manaya, edebi metinlerde de inceliklere ulaşmaya çalışmışlardır.¹

Arap dilindeki harfler genel olarak birçok manaya delalet etmektedir. Bunun yanı sıra birlikte kullanıldığı sözcük esas alınarak harfin taşıdığı anlam belirlenmekte veya kendisinden önceki mana esas alınarak hangi türden olduğu netlik kazanmaktadır. Sözelimi zan ifade eden fiillerden sonra gelen *أ* kelimesi hakkında muhaffef, mastariyye, nâsibe, zâid olma ihtimallerinden hangisinin geçerli olabileceği, zan ifade eden fiil ile ilgili kurala dayandırılarak belirlenmektedir. Bu kural ise “zan ifade eden fiilden sonra nasb eden *أ* gelir” şeklindedir.² Öte taraftan üç manaya delalet etme ihtimali bulunan *د* harfinin dâhil olduğu fiilin mâzi olmasına bakılarak tahkik anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira *د* harfi, mâzi fiile dâhil olduğunda genel kabule göre tahkik anlamını ifade etmektedir.³ Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Arap dilinde dâhil olduğu sözcüğe göre farklı manalar ifade eden edatlardan biri de *لولا*'dır. *لولا* edatının Arap dilindeki kullanımına bakıldığında Kur'an'da geçen ifadeler ile bazen örtüştüğü bazen çeliştiği görülmektedir. Gramer boyutunda ise dilcilerin çoğu tarafından gündeme getirilmeyen “*لولا*'nın cevabının takdim edilme hususuna” müfessirler tarafından

¹ İsmail Durmuş, “Harf” (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1997), 16/158-163.

² Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ale't-tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 2/366; Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 3/415; Ebü'l-Bekâ Muvaqqaddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 4/555,556; Ebü Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Muheddili, Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 3/406,407.

³ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fi sinâati'l-irâb*, thk. Ali Bumilhem (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 433.

açıklık getirilmiştir. Bu çalışmada öncelikle لولا edatının Arap dilindeki yapısal özellikleri ve kullanımları ele alınacak ardından Kur'an'da geçen لولا edatının anlamları ve kullanım biçimleri üzerinde durulacaktır. Söz konusu edatın Arap dilindeki kullanımları ile Kur'an'da geçen ifade tarzlarının karşılaştırıldığı bu çalışmada kesişen noktaların belirlenmesi, çelişen noktaların tespit edilip çözüme kavuşturulması hedeflenmektedir.

1. Arap Dilinde لولا Edatı

Arap dilinde لولا, kendisinden sonra isim geldiğinde şart edatı olarak kabul edilirken fiil geldiğinde tahdîd, tevbîh gibi birçok manaya delalet etmektedir. لولا aslında لو ile olumsuzluk ifade eden لا edatının birleşiminden oluşmuştur.⁴ Bu bakımdan لولا için ilk akla gelen anlam, imtinâiyye için olan لو in manasının olumsuzluğunu ifade etmesidir. لو edatı dâhil olduğu şart fiilinin gerçekleşmemesi ile cevabın da gerçekleşmemesini ifade ederken لولا, dâhil olduğu şartın gerçekleşmesine bağlı olarak cevap fiilinin gerçekleşmediğini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵ Cevherî (ö.400/1009) لولا edatının لو ve ان harflerinin manasından oluştuğunu söylemiştir. İbn Berrî (ö. 582/1187) Cevherî'nin sözlerinden kastedilen anlamı “لولا أنْ imtinâ لو ise vücûd içindir. Buna bağlı olarak لولا hem mumteni oluşu (cevabın), hem de vücudu (şartın) ifade etmek için kullanılır.” sözleri ile açıklamıştır.⁶ لولا edatının terkibi hakkında farklı görüşler bulunsu da bu edatın لو ve لا harflerinin bileşiminden oluştuğu söylenebilir.

1.2.İmtinâiyye İfade Eden لولا

لولا'nın birçok işlevi bulunmaktadır. Bunlardan biri de “حرف امتناع لوجود” (şartın varlığına/gerçekleşmesine bağlı olarak cevabın imkânsız olduğunu/gerçekleşmemesini ifade eden harf) olmasıdır. Sözcüleri “لولا زيد لأكرمك” ifadesinin anlamı “Zeyd olmasaydı sana ikramda bulunacaktım” şeklindedir. Bu ifadeden aynı zamanda Zeyd'in varlığından dolayı ikramın gerçekleşmediği de anlaşılabilir. Hz. Ömer'in kullandığı “لولا علي لهلك عمر” (Ali olmasaydı Ömer helak olmuştu) cümlede de لولا, imtinâiyye manasını ifade etmektedir. Bu sözden anlaşılan Hz. Ali'nin varlığı, Hz. Ömer'in helak olmasına engel olduğudur. Bir diğer ifade ile şartın varlığı cevap cümlesindeki fiilin gerçekleşmemesine neden olmaktadır.⁷

لولا imtinâiyye için olduğunda iki şekilde değerlendirilir: harf-i ibtidâ ve harf-i cer. Kendisinden sonra merfû ism-i zahir veya merfû munfasıl zamir geldiğinde harf-i ibtidâ olarak kabul edilir. لولا'dan sonra gelen kelimenin merfû olmasına neden olan âmil hakkında dilciler arasında ihtilaf bulunmaktadır.⁸ Kûfeli dilciler, söz konusu âmilin لولا olduğunu savunurken Basralı dilciler bu âmilin ibtidâ (mübtedâ olmak) olduğunu açıklamışlardır. Kendi görüşlerini teyit etmek için Kûfeli dilcilerin kullandığı argüman, لولا'nun hazfedilmiş bir fiilin yerine geçmiş

⁴ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhalık Azime (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.), 3/76; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâ'ili'l-hilâf* (el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424), 1/65.

⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 13/392.

⁶ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâdi ve'l-Enbâi fi'l-Kuveyt, 1385), 40/486.

⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 5/90; Muhammed Abdülhalık Udayme, *Dirâsâtun li uslûbi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 2/683.

⁸ Ebü Muhammed Bedruddin Hasan b. Kâsım b. Abdillâh el-Murâdî, *el-Ceniyyu'd-dâni fi hurûfi'l-me'ânî*, thk. Fahrüddin el-Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdıl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413), 599.

olmasıdır.⁹ Şöyle ki “لولا زيد لأكرمك” örneğinin aslı “لو لم يمنعني زيد من إكرامك لأكرمك” (Zeyd beni sana ikramda bulunmaktan alıkoymasaydı ben sana ikram edecektim) şeklindedir. Fiil olan “يمنعني” tahfiflik için hazfedilince لا ziyade edilir ve her ikisi bir harf olarak kabul edilir. Sonuç olarak لولا, hazfedilen fiilin yerine geçtiği için fiil gibi ref’ amelini yapmaktadır.¹⁰ Basralı dilcilere göre لولا kendisinden sonra gelen ismi mübtedâ olarak ref’ etmiştir. Zira edatların amel etmesi için isme veya fiile özgü olma şartı genel olarak arandığı gibi لولا’nun amel edebilmesi için de yalnızca isimlere has olması gerekmektedir. Ancak لولا,

“لا دَرَّ دَرُّكَ؛ إِيَّيْ قَد رَمَيْتُهُمْ ... لَوْلَا حُدِّدْتُ وَلَا عُذِّرَى لِمَخْدُودٍ”¹¹

“(Ben de dedim ki) Allah hayrını vermesin, ben engellenmeseydim kesinlikle atardım (yazardım). Engellenenin de özrü olamaz.” beytinde olduğu gibi fiillere de dâhil olmaktadır. Dolayısıyla Basralılar’a göre sadece bir gruba dâhil olmadığı için لولا amel edemez.¹² Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki meselede Kûfeliler’in görüşü daha çok tercih edilmektedir. Nitekim Basralılar’ın öne sürdüğü “لولا isimlere has değildir” söylemi ve delil olarak sundukları beyit Kûfeliler tarafından birçok açıdan çürütülmüştür.¹³

لولا’dan sonra “ي، ك، ه” gibi mecrûr ve mansûb olma ihtimalleri bulunan muttasıl zamirler geldiğinde لولا, bazı dilcilere göre harf-i cer olarak kabul edilir. Örneğin

“وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طَحَّتْ كَمَا هَوَى ... بِأَجْرَامِهِ مِنْ قُلَّةِ النَّيْقِ مُنْهَوَى”¹⁴

“Nice yerler vardı ki ben olmasaydım sen helak olmuştun... Nasıl ki yüksek bir dağın zirvesinden düşen birinin helak olması gibi..” beytinde geçen “لولا” Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi’ye (ö. 180/796) göre harf-i cer, kendisinden sonra gelen zamir de لولا ile mecrûrdur. Zira “لولاي” zamiri yapısı gereği ya mansûb ya da mecrûr olarak kabul edilebilir. لولا ile nasb mümkün olmadığından geriye sadece mecrûr olma ihtimali kalmaktadır.¹⁵ Ahfeş ve Kûfeli dilciler ise bu gibi yerlerdeki لولا’nun harf-i ibtidâ olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre “ما أنا

⁹ Murâdî, *el-Ceniyyu’-d-dânî fi hurûfi’l-me’ânî*, 602.

¹⁰ Kisâî ise “لولا’dan sonra gelen isim, mukadder bir fiil ile merfu olur” görüşünü savunarak kufeli dilcilerden ayrılmıştır. Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/136; İbn Yaîş, *Şerhu’l-mufassal*, 2/343.

¹¹ Şiirin evveli “قالت أمانة لما جئت زائرها: ... هلأ رميت بيئض الأسمهم السود” “Ben onu ziyarete gittiğimde Ümame dedi ki bazı siyah oklar atsaydın ya! (bana birkaç satır yazsaydın ya!)” Ebü’s-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî İbnü’s-Şecerî, *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hâncı, 1413), 2/510,511; İbn Yaîş, *Şerhu’l-mufassal*, 1/241.

¹² Enbârî, *el-İnsâf*, 1/60-63; Ebü’l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *et-Tebyîn an mezâhibi’n-nahviyyine’l-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, thk. Abdurrahman el-’Asimîn (Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1406), 239-244.

¹³ Birincisi şiirde geçen لولا birleşik bir kelime değildir. İkincisi لولا hem lafzen hem de takdirene fiile dâhil olmamıştır. Zira ifadede mukadder أن vardır. Dolayısıyla sadece lafzen fiile dâhil olmuştur. Üçüncüsü fiile dâhil olsa bile bir harfin amel etmesi için sadece isim veya sadece fiile dâhil olma zorunluluğu yoktur. Nitekim nâfiye olan ما ve لا isme ve fiile dâhil olduğu halde amel etmektedir. Bunların tamamı dikkate alındığında لولا’nun âmil olma görüşü ön plana çıkmaktadır. Enbârî, *el-İnsâf*, 1/62; Ukberî, *et-Tebyîn an mezâhibi’n-nahviyyine’l-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, 241-244.

¹⁴ Ebü Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi*, thk. Muhammed Ali es-Rih Hâşim (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1394), 2/188,189; Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-’Arabiyyi, 1417), 3/247.

¹⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *Hem u’l-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi*; thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), 2/459; Murâdî, *el-Ceniyyu’-d-dânî fi hurûfi’l-me’ânî*, 603; Ebü Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Dâru’t-Turâs, 1400), 3/7-9.

كأنت örneğinde merfû zamirin mecrûr zamir yerine istiâre edilmesi gibi لولا'dan sonra gelen mecrûr zamir de merfû zamir yerine kullanılmıştır.¹⁶

لولا'dan sonra gelen kelimeyi ref' eden âmîl konusunda dilciler arasında ihtilaf olduğu gibi لولا'dan sonra gelen haber konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Cumhurun görüşüne göre لولا'dan sonra mübtedâ geldiğinde لولا'dan sonra gelecek haberinin hazfedilmesi şarttır. Çünkü لولا imtinâiyye için olduğunda haber, mutlak varlığa delalet eden "موجود، حاصل" gibi kelimeler olur. Bu tür kelimelere لولا'nın kendisi delalet ettiği için haberin zikrine ihtiyaç duyulmaz. Sözelimi "لولا زيد لأكرمك" ifadesinde mübtedâ olan زيد'in haberi mahzuf olan موجود'dur. Şayet لولا'nın haberi mutlak varlığa delalet etmezse bu durumda cümlenin öğelerinin diziminde değişiklik yapılır. Haber olacak kelime mübtedâ olarak i'rablanır. Sözelimi "لولا لأتيتك" ifadesi kullanılmak istendiğinde haber olan "قائم" kelimesinin mastarı alınarak mübtedâ yapılır ve "لولا قيام زيد لأتيتك" şeklinde ifade edilir.¹⁷ Bir diğer ifade ile cumhur, لولا'dan sonra gelecek haberin daima mutlak varlığa delalet eden bir lafız olması gerektiğini savunmuşlardır. Mutlak varlığın anlaşılmadığı yerlerde de mutlak varlığı ifade edecek şekilde cümlenin öğelerinde değişikliğe gidilmesini söylemişlerdir.

Rummânî (ö. 384/994), İbnü'ş-Şecerî (ö. 542/1148) ve Şelevbîn (ö. 645/1247) لولا'dan sonra zikredilen haberin hazfedilmesi konusunu detaylandırmışlardır. Onlara göre şayet haber mutlak varlığa delalet eden bir kelime olursa cumhurun görüşünde olduğu gibi hazfedilmesi gereklidir. Zira haber bilinmekte ve لولا'nın cevabı da haber yerine geçmektedir. Haber, mutlak olmayan bir anlamı ifade ederse ve habere delalet eden bir delil olmazsa haberin zikredilmesi şarttır. Örneğin "لولا زيد سالمنا ما سلم" (Zeyd bizi barıştırmasaydı o barışmazdı.) ifadesinde haberin (سالمنا) varlığına delalet eden karine olmadığı için haberin zikrine ihtiyaç duyulmaktadır. Şayet haber, mutlak olmayan bir anlamı ifade ederse ve habere delalet eden bir delil olursa haberin zikredilmesi veya hazfedilmesi de uygundur. "لولا أنصار زيد حموه ما سلم" (Zeyd'in yardımcıları onu korumasaydı kurtulamazdı.) cümlesinde haber olan "حموه" zikredilmezse bile hem "أنصار" hem de "ما سلم" sözcükleri ile haberin ne olduğu anlaşılabilir. Bu nedenle haberin zikri veya hazfi de uygundur.¹⁸

لولا'nın cevabı ise çoğunlukla zikredilmektedir. Genel olarak cevabın mâzi fiil şeklinde geldiğini söylemek mümkündür. لولا'nın cevabı { وَلَوْلَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتَهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ لَمَسَكُم }¹⁹ ayetinde olduğu gibi müsbet mâzi olarak geldiği gibi { وَلَوْلَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مَنْ أَحَدٌ أَبَدًا }

¹⁶ Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbn Hâcib*, thk. Fahr Sâlih Süleymân (Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1409), 1/374; İbn Yâiş, *Şerhu'l-mufasssal*, 2/345; Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiyyeti'ş-şâfiyye*, thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kura, 1402), 1/465.

¹⁷ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib 'an kutub'il-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 359; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418), 3/282.

¹⁸ İbnü'ş-Şecerî, *el-Emâli*, Mukaddime/164; Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 1/206; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi't-Teshîl*, 3/282; Murâdî, *el-Ceniyyu'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*, 598-600; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib 'an kutub'il-e'ârîb*, 360.

¹⁹ "Çünkü siz, iftirayı dilden dile yayıyor, hakkında bilgi sahibi olmadığınız bir şeyi ağızlarınızla söylüyorsunuz; bunu da önemsiz sanıyorsunuz; halbuki Allah katında o büyük bir şeydir." Nûr 24/14

20 ayetindeki gibi menfi mâzi de olabilir. Cevaba işaret eden bir karine olduğunda لولا'nın cevabının hazfedilmesi uygun görülmüştür. Örnek olarak { وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ زَعُوفٌ } 21 ayeti gösterilebilir. 22 Ukberî'ye (ö. 616/1219) göre bu ayette geçen لولا'nın cevabı "لهلكتم" (helak olurdunuz) şeklindedir. Bu ve benzeri ayetlerde لولا'nın cevabının hazfedilmesi, zikredilmesine göre mana açısından daha etkileyicidir. Nitekim لولا ile ifade edilmek istenen durum iyi/kötü olsa belirtilmediği için muhatabın aklından en iyisi/en kötüsü geçecektir. Dolayısıyla muhatabın daha çok korkmasına neden olacak ya da daha çok sevinmesini sağlayacaktır. Cevabın zikredildiği yerlerde böyle bir etkiden söz etmek mümkün değildir. 23

1.3. Tahdîd ve Arz İfade Eden لولا

Sözlükte "teşvik etmek, cesaretlendirmek" gibi anlamları ifade eden tahdîd, terim olarak "bir şeyi güçlü ve sert biçimde istemek" olarak tanımlanmıştır. Arz ise "bir şeyi yumuşak ve nazikçe istemek olarak" tarif edilmiştir. لولا edatı, fiil-i muzâriye veya muzâri anlamını ifade eden mâzi fiile dâhil olduğunda tahdîd veya arz manasını ifade eder. 24 Örneğin { لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ } 25 ayetindeki لولا muzâri fiiline dâhil olup tahdîd ifade ederken { لَوْلَا أُخْرَتِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ } 26 ayetinde geçen لولا ise genel görüşe göre arz ifade etmekle birlikte muzâri tevilde olan fiile dâhil olmuştur.

1.4. Tevbîh İfade Eden لولا

لولا'nın taşıdığı anlamlardan biri de azarlama, kınama olarak ifade edilen tevbîhtir. لولا'nın dahil olduğu fiil mâzi olursa لولا tevbîh ifade eder. 27 { فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا } 28 ayetleri bu kısma örnek olarak gösterilebilir. 29 لولا mâzi fiilin başına geldiğinde kendisi ile fiil arasının { فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بِأَرْبَعَةٍ شُهَدَاءَ { آلِهَةٍ } } 30 ayetindeki gibi لولا ile, { فَلَوْلَا إِذَا } 31 ayetinde olduğu gibi لولا ile ayrılması mümkündür. Bazı durumlarda لولا'dan sonra gelen fiilin gizlendiği de görülmektedir.

20 "Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytana ayak uydurursa bilsin ki, o edepsizliği ve kötülüğü emreder. Allah'ın lutfu ve rahmeti sizinle olmasaydı içinizden hiçbir kimse günahtan asla arınmazdı, fakat Allah dilediğini arındırır; Allah her şeyi iştirmektedir." Nûr 24/21

21 "Ya sizin üstünüze Allah'ın lütuf ve merhameti olmasaydı, Allah çok şefkatli ve merhametli olmasaydı (haliniz nice olurdu)!" Nûr 24/20

22 Süyûtî, *Hem u'l-hevâmi fi şerhi cem i'l-cevâmi*; 2/575; İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiyeti's-şâfiye*, 3/1650-1653.

23 Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübâb fi ileli'l-binâi ve'l-i-râb*, thk. Abdülilâh En-Nebehân (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1416), 1/421.

24 İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbn Hâcib*, 1/308; Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi* (Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 4/513.

25 "Sâlih dedi ki: Ey kavmin! İyilik dururken niçin kötülüğe koşuyorsunuz? Merhamet edilmeniz için Allah'tan başışlanma dileseniz ya!" Neml 27/46

26 "Herhangi birinize ölüm gelip de, 'Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!' demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın." Münâfikûn 63/10

27 "Allah'ı bırakıp ona yakınlık sağlamaları için edindikleri ilahlar kendilerine yardım etseydi ya? Aksine onları yüzüstü bırakarak uzaklaşıp kayboldular. Bu onların yalanı ve uydurmakta oldukları şeydir." Ahkâf 46/28

28 "Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselerdiler ya! Madem ki şahit getirmediler; işte onlar Allah yanında yalancılardan ta kendileridir." Nûr 24/13

29 Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed el-Bedevî (Dâru Hicr, 1410), 4/113.

30 "Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tövbe etselerdiler ya... Fakat (onu yapmadılar) kalpleri katılaştı. Şeytan da yapmakta olduklarını zaten onlara süslü göstermişti." En'âm 6/43

31 "Can boğaza geldiğinde, onu geri döndürsenize!" Vâkıa 56/83-84

“تعدونَ عقر النيب أفضل مجدكم ... بني ضوطرى لولا الكمي المقنعا”³²

“Yaşlı dışı develeri boğazlamayı en üstün şeref sayıyorsunuz! Ey benî tavtarî zırlı ve güçlü süvarileri (öldürmeyi şeref saysanıza!)” şiirinde لولا’dan sonra gelen kelime تعدون/تعدون şeklinde takdir edilen fiil ile mansûb olmuştur.

1.5. İstifham ve Nefy İfade Eden لولا

لولا’nun istifhama delalet ettiğini dilcilerden Herevî (ö. 401/1011) söylemiştir. Görüşünü desteklemek amacıyla da { لولا أخرتني إلى أجل قريب } ile { لولا أنزل عليّ ملك }³³ ayetlerini zikretmiştir. Ona göre her iki ayette geçen لولا tahdîd, tevbîh gibi anlamlara delalet etmeksizin salt istifham için kullanılmıştır. لولا’nun istifhama delalet ettiği görüşü birçok dilci tarafından kabul görmemiş ve dile getirilmemiştir. Bu nedenle Herevî’nin zikrettiği ilk ayette geçen لولا çoğu dilci tarafından tahdîd/arz, ikincisinde tevbîh olarak yorumlanmıştır. Herevî’nin zikrettiği anlamlardan biri de لولا’nın لم mesabesinde olan nefy edatı olmasıdır. Herevî { فلولا كانت قزينة آمنت فنفعها إيمانها إلا قوم يونس } ayetini bu doğrultuda açıklamıştır. Fakat çoğu dilci, ayette geçen لولا’yı, فَهَلَّا anlamında tevbîh olarak değerlendirmiştir.³⁴

2. Kur’an’da İmtinâiyye İfade Eden لولا

Kur’an’da لولا’nun imtinâiyye olarak kullanıldığı ayetlerin sayısı yaklaşık olarak kırktır. Bu tür ayetlerin yorumlarında müfessirlerin genel olarak ortak paydada buluştuğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Arap dilinde لولا için ifade edilen manalar ve kullanımlar Kur’an’da geçen لولا’nun anlamları ve kullanımları ile karşılaştırıldığında Kur’an ayetlerinde Arap dilinde gündeme taşınmayan zengin manaların olduğu ve kullanımların tartışıldığı göze çarpmaktadır.

لولا’nun imtinâiyye anlamında kullanıldığı ayetlerden birkaçının zikredilmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır. Örneğin { وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖ وَهَمَّ بِهَآ لَوْلَا اَنْ رَّا بُرْهَانَ رَبِّهٖ }³⁵ ayetinde geçen لولا imtinâiyye manasını ifade etmektedir. Bu itibarla ayetin takdiri “لولا رؤيته برهان ربه لهم بها” (Yûsuf a.s Rabbinden bir işaret, delil görmeseydi Züleyha’yı arzu edecekti/ona yaklaşacaktı.) şeklinde olacaktır. İmtinâiyye olan لولا’da şartın vücûdu, cevabın mümkün olmadığına delalet ettiğinden dolayı söz konusu ayette Yûsuf’un (a.s) Rabbinden işaret gördüğü ve Züleyha’ya yaklaşmadığı anlaşılmaktadır.³⁶ Bu ayet bağlamında üzerinde en çok durulan konulardan biri لولا’nun cevabının takdim edilip edilmediği konusudur. Aslında لولا’nun cevabının takdim edilmesi hususu, dilciler tarafından çok fazla gündeme taşınmayan ve nahiv kitaplarında neredeyse bahsi geçmeyen bir konudur. Ancak لولا edatı ile ilgili ayetlerin tefsirinde bazı dilciler görüş beyan etmişlerdir. Bu görüşleri; cevabın takdim edilmesine cevaz vermeyenler, takdim

³² Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi’n-Nahvi*, thk. Fahrüddîn el-Kabâve, 1416, 128; Müberred, *el-Kâmil*, 1/221.

³³ “Bir de dediler ki: “Ona (açıktan göreceğimiz) bir melek indirilse ya!” Eğer (öyle) bir melek indirseydik artık iş bitirilmiş olurdu, sonra da kendilerine göz açtırılmazdı. (Hemen helak edilirdi)” En’âm 8/8

³⁴ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb ‘an kutub’il-e’ârîb*, 362, 363.

³⁵ “Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı.” Yûsuf 12/24

³⁶ Ebû İshâk İbrahim b. Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kurân ve irâbuh*, thk. Abdülcelil (Beyrût: Âlemü’l-Kutub, 1988), 3/101,102; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kurân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-Kura, 1988), 3/411-415; Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzil ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabiyyi, 1407), 2/455,456.

edilmesi gerektiğini savunanlar ve takdim edilmemesini tercih edip takdim edilmesinin önünde engel görmeyenler şeklinde özetlemek mümkündür.

Nehhâs (ö. 338/950), bazı kişilerin söz konusu ayette geçen “هَمْ بِهَا” ifadesinin لولا'nın cevabı olduğunu söylediklerini dile getirdikten sonra kendisinin bu görüşe katılmadığını belirtmiş ve gerekçe olarak böyle bir kullanımın lügatte ve Arapların kelimasında olmadığını göstermiştir. Ona göre “قام فلان إن شاء الله” denilmediği gibi şart edatlarından kabul edilen لولا'nın da cevabının öne alınması ve “قام فلان لولا فلان” şeklinde bir ifadenin kullanımı da muhaldir. Çünkü لولا şart edatı hükmünde kabul edilmektedir. Şart edatı içinde sadâret (en başta olmak) gereklidir. Cevabın takdim edilmesi, edatın başta gelmesine engel olacağından uygun görülmemiştir. Dolayısıyla Nehhâs'a göre لولا'nın cevabı, “هَمْ بِهَا” ifadesinden anlaşıldığı için hazfedilmiştir.³⁷ Hazfedilen cevap genelde لولا'dan önce geçen ifadenin aynısı ya da benzeri olmaktadır. Ukberî söz konusu cevabı “لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ لَهَمَّ بِهَا” şeklinde yorumlarken Zemahşerî (ö. 538/1144) “لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ لَخَالَطَهَا” şeklinde takdir etmiştir.³⁸

لولا'nın cevabının takdimi ile ilgili farklı bir noktaya dikkat çeken Zeccâc (ö. 311/923), Arap kelimasında “ولا هممت بك لولا زيد” ifadesinin çok kullanılmadığını bunun yerine “لولا زيد لهمنت بك” ifadesinin yer aldığını dile getirdikten sonra لولا'nın cevabının lam harfi ile geldiğini beyan etmiştir. Zeccâc, ayette geçen “هَمْ بِهَا” kısmının “وَلَهَمَّ بِهَا” şeklinde olması durumunda لولا'nın cevabının kendisinden önce gelmesinin uzak bir ihtimal dâhilinde caiz olacağını ifade etmiştir.³⁹ Bir diğer ifade ile Zeccâc, لولا'nın cevabında lam harfinin zikredilmesini şart koşmuş, bu şartı taşımayan ifadelerin لولا'nın cevabı olamayacağına işaret etmiştir. Bu yüzden “هَمْ بِهَا” ifadesinin “وَلَهَمَّ بِهَا” şeklinde olması durumunda takdimin olabileceğinden bahsetmiştir.

Ayet bağlamında dile getirilen seçeneklerden biri de takdim ve tehirin olduğudur. Bu görüşe göre ayetin takdiri “ولقد هممت به، ولولا أن رأى برهان ربه لهم بها” şeklinde olup cevap cümlesi olan “لهم بها” takdim edilmiştir. Bu görüşte olanların kullandıkları argümanlardan biri,

“ فلا يُدْعني قومي صرِيحاً لِحُرَّةٍ ... لنن كُنْتُ مَقْتُولاً وَيَسْلَمُ عَامِرُ ”

“Ben öldürüleceksem ve Amir de sağ kalacaksa kavmim beni hür bir kadın için açıkça çağırmasın” şiiiridir.⁴⁰ Bu şiiirde “فلا يُدْعني قومي” ifadesi “لنن كُنْتُ” ifadesindeki şart edatının mukaddem cevabıdır. Şart edatı olan لَنْ için caiz olan bir durumun ona benzeyen لولا edatı içinde geçerli olmasında herhangi bir engel yoktur. لولا'nın takdim edilmesini uygun görenlerin kullandıkları delillerden biri de {إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَى قَلْبِهَا}⁴¹ ayetidir. Onlara göre bu ayette لولا'nın cevabı mukaddem olan “إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ” ifadesidir.⁴²

³⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 2/199.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/455; Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî Ebü'l-Bekâ, *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Matba'atü İsa el-Babî'l-Halebî ve Şerikâhu, ts.), 2/729; Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Daru't-Turâs, ts.), 3/185.

³⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuh*, 3/101,102.

⁴⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1422), 2/429; Sirâfî, *Şerhu ebyâti Sibeveyhi*, 4/368.

⁴¹ “Mûsâ'nın anasının kalbi bomboş kaldı. Eğer biz (çocuğu ile ilgili sözümüze) inancını koruması için kalbine güç vermeseydik, neredeyse bunu açıklayacaktı.” Kasas 28/10

⁴² Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbarî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/405.

Takdim olayına karşı çıkanlardan biri de İbnü'l-Enbârî'dir (ö. 328/940). O, لولا'nın cevabının takdim edilmesinin caiz oluşu ile ilgili olarak gösterilen şiirdeki kullanımın şâz olduğunu, böyle bir kullanımın Arapların fasih kelimasında bulunmadığını beyan etmiştir. Zira şair, şiirinin bazı kısımlarını düzeltmekle ilgilendiğinde kelamı daraltır. Bu durumda bazı kelimelerin yerlerinde değişiklik yapabilir. Öne alınması gereken bir öğeyi sona alabildiği gibi tam tersini de uygulayabilir. Sonuç olarak şair, Arap dili açısından tercih edilen kullanımlardan vazgeçerek güzel karşılanmayan, şâz olarak nitelendirilen kullanımlara doğru kayar. Şiir zarureti olarak ifade edilen bu husus, Arapların vazettiği kurala uygunluk arz etmeyebilir. Buna istinaden herhangi bir şiirdeki fasih olmayan kullanımdan yola çıkarak Arapların genel kullanımının şiirde geçtiği gibi olduğunu söylemek doğru olmaz.⁴³

لولا'nın cevabının tehir edilmesinin güzel olduğunu kabul etmesine rağmen takdiminin önünde bir engel bulunmadığını dile getiren Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), takdim-tehir hususunun ihtimam ile bağlantılı olduğunu söylemiştir. O, Sibeveyhi'den nakledilen "Araplar önceliği en önemli/daha önemliye verirler" sözünü de kendi düşüncesinin ispatı için kullanmıştır. Razi'ye göre bazı lafızların takdiminin mumteni oluşunu savunmak hikmet ile bağdaşmayan bir durumdur. Ayrıca لولا'nın cevabında lam harfinin zikredilmesi de şart değildir. Buna bağlı olarak "هَمْ بِهَا" ifadesinin cevap cümlesi olarak لولا'dan önce getirilmesinde bir problem yoktur.⁴⁴

Süyûtî'ye (ö. 911/1505) göre "وَهَمْ بِهَا" cümlesi "وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ" cümlesi üzerine atfedilmiştir. "وَهَمْ بِهَا" cümlesi لولا ile bağlantılı olduğundan ve Hz. Yûsuf'un durumunu ifade ettiğinden dolayı müstakil bir cümledir ve öncesi ile ilgisi yoktur. لولا'nın cevabı olan "وَهَمْ بِهَا" cümlesi önem verildiği için takdim edilmiştir. Cümlelerin başında lam harfinin zikredilmemesinin nedeni, şart edatı zikredilmeden cevap cümlesinin başında lam harfinin olmasının güzel karşılanmayışıdır. Bu görüşü savunanlara göre "وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ" cümlesi üzerinde vakfetmek mana açısından daha güzel karşılanmıştır. Nitekim "وَهَمْ بِهَا" cümlesi ile başladığında bu cümlelerin müstakil bir cümle olduğu da anlaşılacaktır.⁴⁵

لولا'nın cevabının kendisi üzerine takdim edilmesi veya cevabın mahzûf oluşu ile ilgili olan ayetlerden biri de { هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْمَهْدِي مَعَكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَجَلَّةً وَلَوْلَا رَجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ { هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَّوُّهُمْ فَتَصِيبِكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ بَعِيرٌ عَلِمَ لِيُذْخَلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ لَوْ تَرَىٰ لَوْ لَعَدَبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا }⁴⁶ ayetidir. Ayet içerisinde لولا ile birlikte لو edatının geçmesi ve bununda cevaba ihtiyaç duyması bakımından ayet hakkında dilcilerin çoğu görüş beyan etmemiş, cevabın hangisine ait olduğu konusu müfessirler tarafından tartışılmıştır. Bu konuda üç görüş beyan edilmiştir. Birincisi "لَعَدَبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesi لو edatının cevabıdır. لولا'nın cevabı ise hazfedilmiştir. İkincisi

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 2/429; Şiir zarureti için bkz. Mehmet Emin Efe, *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü (II-IV/VIII-X. Asırlar)* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 28-29.

⁴⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyaü't-Türasi'l-'Arabî, 1420), 18/441.

⁴⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslamiyye, ts.), 1/298; Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyyeti li'n-Neşr, 1984), 12/252.

⁴⁶ "Eğer, oradaki henüz tanımadığınız inanmış erkeklerle, inanmış kadınları bilmeyerek ezmeniz ve böylece size bir eziyet gelecek olmasaydı, (Allah Mekke'ye girmenize izin verirdi). Allah, dilediğini rahmetine koymak için böyle yapmıştır. Eğer, inananlarla inkârcular birbirinden ayrılmış olsalardı, onlardan inkâr edenleri elem dolu bir azaba uğratarırdık."Fetih 48/25

“لَعَذَابُنَا الَّذِينَ كَفَرُوا” ifadesi لولا'nun cevabıdır. لو'in cevabı bu karine ile hazfedilmiştir. Üçüncüsü ise “لَوْ تَزَيَّلُوا” cümlesinin her ikisinin de cevabıdır.⁴⁷ Zemahşerî'nin yaklaşımına göre “لَوْ تَزَيَّلُوا” cümlesinin “لَعَذَابُنَا الَّذِينَ كَفَرُوا” ifadesinin tekrarı hükmünde olduğundan “لَعَذَابُنَا الَّذِينَ كَفَرُوا” cümlesinin hem لو hem de لولا'nun cevabı olması muhtemeldir.⁴⁸ Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Zemahşerî'nin görüşünü benimsememiştir. Çünkü “وَلَوْلَا رَجَالٌ” cümlesi ile başlayan kısımda ezmek/ayakaltına almak/kılıçtan geçirme anlamları düşünülürken “لَوْ تَزَيَّلُوا” ifadesinde inananlar ile inkârcıların birbirinden ayrılma durumu vardır. Dolayısıyla söz konusu cümleler birbirinin tekidi olamaz.⁴⁹ İbn Âşûr (1879-1973) ise söz konusu cümlelerin ortak noktası bulunduğunu, bunun da imtina olduğunu dile getirmiştir. Zira لو'nun (حَرْفٌ امْتِنَاعٌ لُجُودٍ) ile لولا'nın (حَرْفٌ امْتِنَاعٌ لَامْتِنَاعٍ) ortak paydası imtinadır. Şartlar birbirinden farklı olsa da cevapların hükmü birdir.⁵⁰ İbn Âşûr diğer ihtimallere sıcak baksa da Zemahşerî'nin yorumunu da benimsemiştir. Zira bu yorum, şekil olarak tenâzû' babına benzetilmektedir.

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşıldığı kadarıyla Nehhâs, Zemahşerî, İbnü'l-Enbârî, Ukberî gibi isimler لولا'nun cevabının takdim edilmesini uygun görmemişlerdir. Öte taraftan Kutrub, Süyûtî gibi dilciler cevabın takdimini benimsemişlerdir. Aralarında Râzi ve Zeccâc'ın da olduğu bir grupta var ki bunlar لولا'nun cevabının tehir edilmesi gerektiğini savunurken aynı zamanda takdim edilmesine de sıcak bakmışlardır. لولا'nun cevabının takdim meselesi, aslında şart edatların cevaplarının kendilerine üzerine takdim edilip edilmemesi ile yakından ilgilidir. Basralı dilcilerin birçoğu, cevabın şart üzerine takdimine cevaz vermemişlerdir. Ancak Kûfeli dilciler ile Ahfeş, Mâzinî, Müberred gibi bazı Basralı dilciler hiçbir şart koşmadan cevabın takdim edilmesini uygun görmüşlerdir.⁵¹ Sonuç olarak nahivciler arasında لولا'nun cevabının takdimine cevaz verenler ve vermeyenler şeklinde iki fikir hâkim olsa da لولا'nun cevabının takdim edilmesinde iki görüş arasında bir çizgide duran bilginlerin olduğu da anlaşılmaktadır. لولا edatının imtinâiyye manasını ifade ettiğinde gramer olarak şart edatına benzemesi bakımından cümlenin ilk öğesi olarak konumlandırılması üzerinde daha çok durulmuştur. Zira dilciler, diğer şart edatlarında uyguladıkları “şart edatının en başta gelmesi/haberin kendisi üzerine alınmaması” kuralının لولا edatında da geçerli olmasını savunarak vazettikleri kuralın kapsayıcı olmasını istemişlerdir. Ancak söz konusu ayetten yola çıkarak لولا edatının cevabının takdim edilmesinin mümkün olduğu bir diğer ifade ile dilcilerin bahsettiği kuralın ayette geçen kullanım ile çeliştiği söylenebilir. Nitekim takdimi benimseyen dilciler, temel kaynak olarak mezkûr ayeti göstermişlerdir. Dolayısıyla “لولا edatının cevabı kesinlikle takdim edilemez” şeklinde kesin bir ifade yerine “genel olarak takdim edilemez” denmesi veya لولا edatının takdim konusunda şart edatlarından istisna edilmesi Arap dili ile Kur'an ayetinde geçen kullanımlar arasında uzlaşa sağlayabilir.

⁴⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 9/716.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/343.

⁴⁹ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sidkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 9/496.

⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/192.

⁵¹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâlimu't-tenzîl* (Dâru Taybe, 1417), 4/230.

3. Kur'an'da Tahdîd İfade Eden لولا

Arap dilinde لولا için yapılan tasnif genel olarak imtinâiyye ve tahdîd şeklinde iki kısımdan oluşmaktadır. Biz daha kapsayıcı olan tasnifi tercih ederek imtinâiyye, tahdîd/arz, tevbîh, istifhâm ve nefy ifade eden لولا şeklinde gruplandırdık. لولا'nın Kur'an'daki kullanımını ise imtinâiyye ve tahdîd ifade eden لولا şeklinde taksim ettik. لولا'nın imtinâiyye dışındaki kullanımını ve delalet ettiği tüm manaları bu başlık altında ele alacağız. Arap dilinde muzâri fiile dâhil olan لولا'nın tahdîd, mâzi fiile dâhil olanın tevbîh ifade ettiğini zikretmiştik. Kur'an'da muzâri fiile dâhil olan لولا edatlarının genelinin bu minvalde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bazı ayetlerde farklılıklar göze çarpmaktadır. Sözelimi { لَوْلَا يَنْهَاهُمْ }⁵² { الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَنْبِيَاءُ }⁵² (Bunları, din adamları ve bilginler günah söz söylemekten ve haram yemekten sakındırsalardı ya! Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!) ayetinde Ehl-i kitaptan olup da günahta, düşmanlıkta, haram yemede birbirleriyle yarışanlar konu edinmektedir. Din adamları ve bilginlerin bu tür insanları günahlardan uzaklaştıramamaları sert bir şekilde eleştirilmektedir. Zeccâc ayeti yorumlarken هَلَّا'nın anlamında tahdîd manasını ifade ettiğini belirtmiştir.⁵³ Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de tahdîd manasında olduğunu söylemiş ve bu ayetin iyiliklere çağırmayan, kötülüklerden alıkoymayanlar hakkında inen en şiddetli ayetlerden biri olduğunu eklemiştir.⁵⁴ لولا'nın tahdîd anlamında olduğunu söyleyenlerden biri de Beyzâvî (ö. 685/1286)'dir. Beyzâvî ayeti tefsir ederken Arapların kuralından bahsetmiş, لولا'nın dâhil olduğu fiilin muzâri olmasına istinaden tahdîd anlamında tuttuğunu belirtmiştir. Dolayısıyla onun görüşünde de mâzi veya muzâri fiile dâhil olan لولا, farklı manalar ifade etmektedir.

Râzî ise لولا'nın hem tahdîd hem de tevbîh için olduğunu dile getirerek farklı bir yaklaşımda bulunmuştur.⁵⁵ Ebû Hayyan da tahdîd anlamının tevbîh manasını içerdiğini, din adamlarının günahlardan alıkoymaktan ve iyiliği emretmekten geri durdukları için kınandığını belirtmiştir.⁵⁶ Benzer ifadeler kullananlardan biri de İbn Atiyye'dir (ö. 541/1147). O, söz konusu kelimenin tevbîh manasını içermesini din adamlarının yapılmasını gereken bir şeyi terk etmeleri ile bağdaştırmıştır.⁵⁷ İbn Âşûr ve Ebüssuûd gibi isimlerde لولا'nın tahdîd anlamı ile birlikte tevbîh manasını da ifade ettiğini savunmuşlardır.⁵⁸

Söz konusu ayette yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla müfessirlerin bir bölümü, لولا hakkında vazedilmiş olan kurallara uygun hareket etmiş, bu minvalde ayeti tefsir etmişlerdir. Diğer bölümü ise tahdîd manası ile birlikte tevbîh anlamının da kastedildiğini savunmuşlardır. Arapların bırakmış oldukları kurala aykırı yaklaşımda bulunmalarının sebebi لولا'nın dâhil olduğu fiilin muzâri fiil bile olsa zaman açısından mâzi gibi değerlendirilmesi

⁵² Mâide 5/63 Ayetin öncesi ""Onlardan çoğunun günahta, düşmanlıkta, haram yemede birbirleriyle yarıştıklarını görürsün. Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!

⁵³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuh*, 2/189.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 1/565.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtilihü'l-gayb*, 12/393.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 4/312.

⁵⁷ Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib İbn 'Atiyye, *el-Muĥarraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/2/214.

⁵⁸ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-akli's-selîm* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/57; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/247.

olabilir. Nitekim İbn Atiyye'nin "Onlar, yapılması gereken bir şeyi terkettiler" sözünden böyle bir anlam çıkmaktadır. Zaten لولا için kural haline gelen "muzâriye dâhil olduğunda tahdîd (güçlü isteme/teşvik), mâziye dâhil olduğunda tevbîh (kınama)" ifade etme zamansal farklılıkların tezahürü şeklindedir. Zira bir eylem yapıyorken söylenen söz, genelde teşvik etmek için olurken bir iş yapıldıktan sonra söylenen söz ise kınamak için olur. Müfessirlerin burada farklı düşünmelerinde لولا'nın dâhil olduğu "يُؤَيِّمُ" fiiline yaklaşım tarzları etkili olmuştur. İlk dönem müfessirler dil kurallarını dikkate alarak sadece tahdîd (sakındırsalardı ya!/sakındırmaları gerekmez miydi?) ifade ettiğini söylerken Râzî, Ebû Hayyân gibi isimlerde tahdîd anlamının tevbîh ile birlikte (sakındırsalardı ya!/sakındırmaları gerekmez miydi?/niçin sakındırmadılar?/neden alıkoymadılar!) düşünülmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Sonuç olarak لولا için kural haline gelen "muzâriye dâhil olduğunda tahdîd, mâziye dâhil olduğunda tevbîh ifade eder" söyleminin genel kullanımlarda geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

En'âm sûresinde geçen { فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ } (Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tövbe etselerdi ya... Fakat (onu yapmadılar) kalpleri katılaştı. Şeytan da yapmakta olduklarını zaten onlara süslü göstermişti.)⁵⁹ ayetinde لولا ile ilgili birçok ihtimal bulunmaktadır. İbn Kuteybe, Nehhâs, Zeccâc gibi dilciler لولا'nın هَلَّا anlamında olduğunu, mâzi fiil ile birlikte geldiği için tevbîh manasını ifade ettiğini, إذ edatının da fiil ile لولا arasına fasıla olarak girdiğini ifade etmişlerdir.⁶⁰ لولا'nın هَلَّا anlamında kullanımını en güzel açıklayanlardan biri Kurtubî'dir (ö. 671/1273). O, لولا'nın mâzi fiile dâhil olduğu için tevbîh ifade ettiğini, bunun da iki yönlü düşünülmesi gerektiğini beyan etmiştir. Ona göre لولا, peygamberlerini dinlemeyen toplumlar için hem azar (Niçin yalvarıp yakarmadılar? Yakarsaydılar!) ifade etmekte, hem de onların yakarıpta bulunmadıklarını haber vermektedir.⁶¹ لولا'nın هَلَّا anlamında kullanıldığını ifade eden dilcilerden biri de Ferrâ'dır (ö. 207/822). Ferrâ ayeti tefsir ederken لولا hakkında bir genelleme yapmıştır: "لولا'dan sonra merfû bir isim görürsen لولا cevabında lam harfi bulunan imtinâiyye'dir. Kendisinden sonra isim görmezsen istifham içindir." Ferrâ'nın öncesinde هَلَّا anlamında tutması, imtinâiyye oluşuna işaret etmesi ardından لولا için genelleme yapması çelişki gibi gözükmemektedir. Nitekim bu ayette لولا'dan sonra isim geldiği için لولا'nın sadece istifham manasını taşıması gerekirken Ferrâ, لولا'yı هَلَّا anlamında değerlendirmiştir.⁶²

Zemahşerî ise لولا'nın salt nefy manasında olduğunu dile getirmiştir. Ona göre ayetin takdiri "فلم يتضرعوا إذ جاءهم بأسنا" (Azabımız geldiği vakit yalvarıp yakarmadılar) şeklindedir. Ayetin mücerred nefy anlamında olduğunu belirten Zemahşerî, لم edatı yerine لولا'nın zikredilmesini şu sözlerle açıklamıştır: "İnatları, katı kalpleri ve şeytanın kendilerine süslediği amellerine hayranlık duymaları dışında, duayı terk etmeleri için bir mazeretleri olmadığını belirtmek için لولا zikredilmiştir."⁶³ Râzî de öncesindeki ayeti dikkate alarak bu hakikate şöyle

⁵⁹ En'âm 6/43

⁶⁰ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1983), 1/334; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, 1973), 289; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakar (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398), 153; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/424; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 2/248.

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Burdûnî, İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1384), 6/425.

⁶² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/334.

⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/23.

işaret etmiştir: “Allah ilk ayette kâfirlerin başlarına bir musibet geldiğinde Allah’a döndüklerini açıklamıştır. Ancak bu ayette her türlü musibette durumun böyle olmadığını, Allah’a dönmeyerek küfür de ısrarcı olduklarını açıklamıştır.” Râzî’nin üzerinde durduğu ihtimal de لولا’nın nefy için olmasıdır.⁶⁴ Ayette geçen لولا hakkında en çarpıcı yorumu yapan kişi İbn Âşûr’dur. O, لولا’nın tevbîh ifade eden edat olduğunu söylemesinin yanı sıra mecâz-ı mürsel olarak temenni (Azabımız geldiği vakit keşke yalvarıp yakarsaydılar.) anlamında kullanılmasının da mümkün olduğunu ifade etmiştir. Burada ki temenni, kendisinde bahsi geçen hususlar (yalvarma, tövbe) bulunan kişilere Allah’ın muhabbet beslemesinden kinayedir. Bu muhabbet, “اللَّهُ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ عَبْدِهِ” (Allah, kulun tövbesine sevinir) hadisinde geçen sevinç gibidir.⁶⁵ Allah’ın kulun tövbesine sevinmesi ondan razı olması şeklinde açıklandığı gibi aynı şekilde burada da Allah’ın muhabbeti, onlara rahmetinden dolayı azap etmeyişi şeklinde karşılık bulabilir.

Bu ayet bağlamında bazı müfessirler Arap dili kurallarına bağlı kalarak mâziye dâhil olduğu için لولا’ya tevbîh anlamı yüklerken kimi dilciler de لولا’nın sadece nefy anlamında olduğunu iddia etmişlerdir. Görüşler arasında en dikkat çeken ise لولا’nın temenni anlamını ifade etmesidir. Dil kurallarına bakıldığında imtinâiyye, tahdîd-tevbîh şeklinde dar bir çerçevede değerlendirilen لولا, ayetlerdeki derin manalar ve zengin yorumlara göre çeşitlilik kazanmıştır. Yapılan yorumlar ve farklı yaklaşımlardan anlaşıldığı kadarıyla لولا hakkında neredeyse hiç dillendirilmeyen istifham ve nefy gibi anlamların Arap dili gramerinde لولا’nın genel kullanımları arasında bahsedilmesi daha uygun görünmektedir. Öte taraftan temenni gibi bir anlamın لولا’nın delalet ettiği anlamlar içerisinde dâhil edilmesi لولا’nın anlamlarına zenginlik katacaktır.

لولا edatının Arapların kullanımlarından farklı olarak yorumlandığı yerlerden biri de { لَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةً أَمِنْتُ فَفَعَلَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمُ يُونُسَ }⁶⁶ “Yûnus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı!” ayetidir. Halil b. Ahmed, Ahfeş, Kisâî, Ferrâ, Ma’mer b. el-Müsennâ gibi ilk dönem dilcilerin ayete yaklaşımları لولا’nın هَلَّا anlamında olduğu yönündedir.⁶⁷ لولا’nın anlamının kendisinden sonra gelen istisna edatı ile ilgili olduğuna dikkat çeken Zemahşerî, istisnanın munkatı olması durumunda لولا’nın هَلَّا anlamında olacağını, istisnanın muttasıl olarak kabul edildiği takdirde لولا’nın nefy anlamında olacağını (ما أمنت قربة) ifade etmiştir.⁶⁸ İbnü’l-Cevzî ve Râzî de لولا’da iki ihtimal olduğunu savunmuşlardır.⁶⁹ Ebû Hayyân ise söz konusu edatın, tevbîhin eşlik ettiği tahdîd manasında olduğunu söylemiştir. Görüşünü desteklemek için tahdîd ile tevbîh arasındaki farka değinen Ebû Hayyân, tahdîdi kişinin teşvik ettiği şeyin yapılmasını istemesi, tevbîhi ise konuşan kişinin teşvik etmeyi istememesi şeklinde tarif etmiştir. Ebû Hayyân’a göre söz konusu

⁶⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 12/533,534.

⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 7/228.

⁶⁶ “(Yûnus’un kavmi) iman edince, dünya hayatında (sürüklenebilecekleri) rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştık.” Yûnus 10/98.

⁶⁷ Ferâhîdî, *el-Cümel*, 177; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/167; Ebü’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hüda Mahmud Kur’a (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1990), 1/123; Ma’mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1381), 1/284; İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, 289; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/157.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/371.

⁶⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi’l-ilmî’t-tefsîr*, 2/350; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 17/303.

ayette onların kendilerine fayda verecek olan imanı kabul etmeyişleri üzerine kınama vardır. Bu nedenle tevbîh ile tahdîdin birlikte kullanıldığını belirtmiştir.⁷⁰ İbn Mâlik de Ebû Hayyân'ın çizgisinde hareket eden dilcilerdendir. O, لولا'nun dâhil olduğu fiilin türüne hiç değinmeden “لولا tahdîd için kullanıldığında tevbîh manasını ifade etmeyiş çok azdır.” ifadesini kullanmıştır.⁷¹ Radî Esterâbâdî de لولا'nun fiil-i mâziye dâhil olduğunda tevbîh anlamında kullanıldığını ancak muzâriye dâhil olup kendisinden istenilmeden önce muhatabın yapması gereken bir şey üzerine nadiren tevbîh de ifade edeceğini belirtmiştir.⁷² Öte taraftan İbn Hişâm (ö. 761/1360), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), İbn Yaîş (ö. 643/1245) gibi isimler لولا için “mâziye dâhil olursa tevbîh, muzâriye dâhil olursa tahdîd için olur” ifadelerine yer vererek لولا da tahdîd ve tevbîhin bir arada toplanamayacağına işaret etmişlerdir.⁷³

“لولا tahdîd ile birlikte tevbîh manasını ifade eder” ya da “yalnızca tahdîd ifade eder” şeklindeki görüş ayrılıklarının temelinde dilcilerin bu kavramlara yükledikleri anlamlar yatmaktadır. Sözelimi İbnü'l-Hâcib “لولا فعلت كذا” ifadesinde fiil üzerine teşvik anlamının kastedilmesinin güzel olmadığını dile getirmiştir. Çünkü bir şeye teşvik etmek, gelecek zaman için düşünülebilir. Geçmiş zaman ya da şimdiki zamanda düşünülemez. Zira bir fiil yapıldıktan sonra teşvik etmenin bir anlamı olmayacağı gibi bir fiil yapılıyor iken teşvik etmekte yapılmakta olan bir şeyin yapılmasını istemek olacağından fayda sağlamayacaktır. Bu nedenle İbnü'l-Hâcib'e göre teşvik etmek gelecek zamana ait olmalıdır.⁷⁴ Radî Esterâbâdî, İbnü'l-Hâcib gibi düşünmesinin yanı sıra tahdîd ile tevbîh anlamının birlikte kullanımının püf noktasına temas eder. Ona göre mâziye dâhil olan لولا geçmişte yapılmayan eylem için tevbîh ifade eder fakat yapılmayan şeyin gelecekte yapılması, telafi edilmesi mümkün olduğundan mana cihetiyle tahdîd de ifade edebilir. Bahse konu olan ayette Ebû Hayyân'ın yaklaşımı da bu minvaldedir. Nitekim ona göre helak olan kavimlerin iman etme fırsatına sahip oldukları halde bunu değerlendirememeleri açısından kınama, iman etmelerinin istenmesi bakımından tahdîd manası anlaşılmaktadır.⁷⁵ Tahdîd ile tevbîh anlamlarının birlikte kullanılmasında kilit noktanın istenen eylem ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Yapılması istenen eylem gerçekten telafisi mümkün ise tevbîh manasına tahdîd anlamının eklenmesi isabetli olabilir. Ancak söz konusu eylemin telafisi mümkün değilse tahdîd anlamını eklemeye gerek kalmayacaktır.

Özellikle ilk dönem dilcilerin görüşlerine ve gramer kitaplarına bakıldığında genel olarak لولا'nın ifade ettiği tevbîh ve tahdîd gibi anlamların birbirinden net çizgilerle ayrıldığı görülecektir. Müfessirlerin yorumlarında ise لولا'ya yüklenen anlamların bir arada toplanabildiği anlaşılmaktadır. “Tahdîd olan her yerde tevbîh veya tevbîh olan her yerde tahdîd anlamı vardır” şeklinde genelleme yapmak mümkün olmadığından en azından gramer kitaplarında “bazı yerlerde her iki anlam birlikte kullanılabilir” şeklinde bir açıklama bulunması, Arapların kelimelerinde kullanılan ve Kur'an ayetlerinde geçen لولا'nın anlamlarının bir olmasını

⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/107.

⁷¹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 4/113.

⁷² Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-kâfiye*, thk. Yahyâ Beşîr Mısri (Suudi Arabistan: Dâru Hicr, 1417), 4/443; İbnü's-Şecerî, *el-Emâlî*, 2/509.

⁷³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, 5/88; İbnü'l-Hâcib, *Emâlî İbn Hâcib*, 1/308; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kutub'il-e'ârîb*, 361.

⁷⁴ İbnü'l-Hâcib, *Emâlî İbn Hâcib*, 1/308.

⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/107.

sağlayacaktır. Yine { هَؤُلَاءِ قَوْمًا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلَاءَ لَوْ لَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ }⁷⁶ “Şunlar, şu kavmimiz, ondan başka tanrılar edindiler. Onlar hakkında açık bir delil getirselerdi ya!” ayetinde geçen لولا edatını birçok müfessir tahdîd anlamında yorumlamıştır.⁷⁷ Bazı müfessirler de ayetin kontekstini dikkate alarak لولا’ya farklı anlamlar yüklemiştirler. İbn Atiyye ve Kurtubî buradaki tahdîdin ta’ciz (âciz bırakma) anlamında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira mümkün olmayan bir şeyin talep edilmesi, istenmesi söz konusudur.⁷⁸ Benzer yorum yapanlardan biri de Ebû Hayyân’dır. Ona göre ayette inkâr etmenin, reddetmenin eşlik ettiği tahdîd düşünülebilir. Onların açık bir delil getirmeleri muhal olacağından sadece tahdîd anlamında tutmak yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla ashab-ı kehf, Allah’tan başkasını ilah edinen kimseleri aciz bırakmak amacıyla böyle bir talepte bulunmuşlardır.⁷⁹ Ebüssuûd da aynı şekilde tahdîd ile birlikte inkâr anlamının olması gerektiğini savunmuştur.⁸⁰ Çarpıcı yorumları ile dikkat çeken İbn Âşûr, Allah’a inanmayıp ibadet ettikleri putları ilahlaştıran kimselerin, putların ilah olmasına delil getirmelerinin mümkün olmaması bakımından ayette geçen tahdîd anlamının tebkît (azar, ayıplama) anlamına kaydığını ifade etmiştir. Ona göre لولا’nın geçtiği cümle ise inkâr anlamını taşıdığı için önceki cümlenin tekididir.⁸¹ Buraya kadar yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla Arap dili gramerinde geçen “لولا muzâri fiile dâhil olduğunda tahdîd ifade eder” kuralının müfessirlerin yorumlarına yansımıştır. Ancak müfessirlerin bazıları, söz konusu ayeti tefsir ederken لولا’ya sadece tahdîd anlamını vermenin mana cihetiyle ayeti tam olarak karşılamayacağını düşündüklerinden tahdîd anlamına ek manalar da zikretmişlerdir. Çünkü tahdîd, güçlü isteme ve teşvik olduğundan yapılması mümkün olan şeyler için kullanılırsa bir anlam ifade eder. Mümkün olmayan bir şeye teşvik etmek sadece tahdîd olarak değil ta’ciz, tebkît gibi anlamlarla da düşünülmelidir.

Sonuç

Arap dilinde genelde imtinâiyye ve tahdîd için kullanımları ön planda olan ve bu şekilde taksim edilen لولا edatı Kur’an’da yaklaşık yetmiş yerde geçmektedir. İmtinâiyye için kullanıldığında kendisinden sonra gelen ismin i’rabına göre harf-i ibtida veya harf-i cer olarak kabul edilmektedir. Şart manasını taşıması bakımından şart edatlarının kuralına tabi olan لولا’nın cevabının takdim edilip edilmemesi konusu { وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖ وَهَمَّ بِهَآ لَوْلَا اَنْ رَّا بُرْهَانَ رَبِّهٖ } ayeti üzerinden çokça tartışılmıştır. Şart edatlarının sadârete lazım olduklarını öne sürenler, cevabın kesinlikle لولا’nın önüne geçemeyeceğini ifade etmişlerdir. Öte taraftan Kutrub, Süyûtî gibi isimler Arap şiirinden ve bazı ayetlerden yola çıkarak cevabın takdim edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Müfessirlerin ayete yaklaşımlarından anlaşıldığı üzere bazı dilciler de لولا’nın cevabının tehir edilmesinin daha güzel olduğunu belirtmelerinin yanı sıra cevaba önem

⁷⁶ “Kalkıp da, “Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Ondan başkasına asla ilah demeyiz. Yoksa andolsun ki saçma bir söz söylemiş oluruz. Şunlar, şu kavmimiz, ondan başka tanrılar edindiler. Onlar hakkında açık bir delil getirselerdi ya! Artık kim Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalimdir?” dediklerinde onların kalplerine kuvvet vermiştik.” Kehf 18/14,15

⁷⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kurân ve irâbuḥ*, 3/272; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 5/156; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/707; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-tevîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mara’silî (Beyrût: Dâru İhyaü’t-Türasi’l-‘Arabi, 1418), 3/275.

⁷⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarraru’l-vecîz fi tefsîri’lkitâbi’l-‘azîz*, 1/3/501; Kurtubî, *el-Câmi’li-ahkâmi’l-Kurân*, 10/366.

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, 7/149.

⁸⁰ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm*, 5/210.

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 15/274,275.

verildiği için takdim edilebileceğinin de altını çizmişlerdir. Dolayısıyla bu noktada meşhur iki görüş arasında bir çizgide hareket eden grubun olduğu da anlaşılmaktadır.

Arap dilinde fiillere dâhil olan لولا için “mâziye dâhil olduğunda tevbîh, muzâriye dahil olduğunda tahdîd ifade eder” şeklinde bir kuraldan bahsedilmekle yetinilmiştir. لولا'nın nefy ve istifhama delalet ettiği şeklindeki görüş, dilcilerin çoğunluğu tarafında kabul görmemiştir. Kur'an'ı tefsir edenlerin genel olarak nahivcilerin görüşleri doğrultusunda لولا edatını yorumladıklarını söylemek mümkündür. Ancak söz konusu edatın Kur'an'da geçen kullanımına bakıldığında gramer kitaplarında aktarılan bilgilerin ötesinde nahivcilerin dile getirmediği zengin anlamların olduğu da görülmektedir. Bu itibarla لولا edatının geçtiği ayetlerin kontekstinin dikkate alınarak tahdîd anlamına ilaveten ta'ciz, inkâr, tebkît gibi anlamların verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca temenni gibi müstakil manaların olabileceğinden bahsedilmektedir. Dilcilerin çoğunun kabul etmediği nefy ve istifham gibi anlamlar da aynı şekilde ayetlerde kullanılmıştır. Bunların yanı sıra Arap dilinde bir araya getirilemeyeceği anlaşılan tahdîd ve tevbîh gibi kavramların bazı ayetlerde birlikte kullanıldığı ve yorumlandığı da görülmüştür. Dolayısıyla kalıp haline gelen “mâzi fiiline dâhil olan لولا tevbîh ifade eder” söyleminin Kur'an'da لولا'nın geçtiği tüm ayetlerde geçerli olmadığını söylemek mümkündür. Arap dilinde لولا edatının taşıdığı manalara ek olarak bahsi geçen anlamların eklenmesi veya لولا için ifade edilen tahdîd ve tevbîh anlamlarının bu edatın en meşhur manalarından olduğunun belirtilmesi, bazı yerlerde her iki anlamın bir arada toplanabileceğinin altının çizilmesi Arap dili ile Kur'an'da geçen لولا'nın kullanımında uzlaşma sağlaması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmud Kurâ'a. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'îl-mesânî*. thk. Ali Abdülbarî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimu't-tenzîl*. 8 Cilt. Dâru Taybe, 1417.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mara'sîlî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyaü't-Türasi'l-'Arabi, 1418.
- Durmuş, İsmail. “Harf”. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1418.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Mehmet Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381.

- Ebü'l-Bekâ, Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî. *et-Tibyân fi irâbi'l-Kurân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 2 Cilt. Matba'atü İsa el-Babi'l-Halebî ve Şerikâhu, ts.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdu'l-akli's-selîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türasi'l-'Arabî, ts.
- Efe, Mehmet Emin. *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü (II-IV/VIII-X. Asırlar)*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *el-İnsâf fi mesâ'ili'l-hilâf*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1424.
- Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'l-kâfiye*. thk. Yahyâ Beşîr Mısırî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru Hicr, 1417.
- Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd. *Şerhu't-tasrîh ale't-tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *el-Cümel fi'n-Nahvi*. thk. Fahrüddîn el-Kabâve, 1416.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1983.
- Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim). *ed-Durru'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hasan, Abbas. *en-Nahvü'l-vâfi*. 4 Cilt. Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdillâh. *Şerhu İbn 'Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Dâru't-Turâs, 1400.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyeti li'n-Neşr, 1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kutub'il-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Ğâlib. *el-Muḥarraru'l-vecîz fi tefsîri'lkitâbi'l-'azîz*. thk. 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakar. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1398.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakar. Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, 1973.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *Şerhu'l-kâfiyeti's-şâfiye*. thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kura, 1402.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed el-Bedevî. 4 Cilt. Dâru Hicr, 1410.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed. *Şerhu'l-mufasssal*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l- 'Arabiyyi, 1422.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Emâlî İbn Hâcib*. thk. Fahr Sâlih Süleymân. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1409.
- İbnü'ş-Şecerî, Ebü's-Saadât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî. *el-Emâlî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncı, 1413.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Burdûnî, İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddin Hasan b. Kâsım b. Abdillâh. *el-Ceniyyu'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahrüddîn el-Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdıl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Kâmil*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyyi, 1417.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhalık Azime. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kura, 1988.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türasi'l-'Arabî, 1420.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetu's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerhu ebyâti Sibeveyhi*. thk. Muhammed Ali es-Rîh Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1394.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Muheddilî, Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslamiyye, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Hem u'l-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*. thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts.
- Udayme, Muhammed Abdülhalik. *Dirâsâtun li uslûbi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh. *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-irâb*. thk. Abdülilâh En-Nebehân. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1416.

- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *et-Tebyîn an mezâhibi'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Abdurrahman el-'Asîmîn. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406.
- Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsa b. Yûsuf. *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâdi ve'l-Enbâi fi'l-Kuveyt, 1385.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuh*. thk. Abdülcelil. Beyrût: Âlemü'l-Kutub, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1407.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Mufasssal fi sinâti'l-irâb*. thk. Ali Bumilhem. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetü Daru't-Turâs, ts.